

Т.Ф. Маленька

ІРАНІСТИЧНА СПАДЩИНА А. КРИМСЬКОГО

(На матеріалах архіву вченого й перекладача)

БАГАТОГРАННА постать А. Кримського-го знаходиться в полі зору сходознавців, славістів, літературознавців, лінгвістів, фольклористів. Творчий доробок вченого, одного з організаторів української Академії наук, письменника й перекладача поціновується все глибше й скрупульозніше. Проте до сьогодні немає спеціальної монографії про А. Кримського-орієнталіста, яка б містила аналітичне дослідження арабістичної, тюркологічної й, зокрема, іраністичної спадщини вченого, ставила б її в контекст історичного розвитку європейської сходознавчої науки кінця XIX–XX ст., аналізувала б сходознавчі концепції А. Кримського з точки зору сучасної орієнталістики.

Близький та Середній Схід, зокрема Іран, були предметом постійної уваги А. Кримського. Як історик він усвідомлював провідну роль цього регіону – колиски людської цивілізації (не випадково його увагу привернули царства стародавнього Ірану – Елам і Парфія); як поет-перекладач він був закоханий у середньовічну перську поезію – найошатнішу гілку на дереві світової культури, якою вже була зачарована Європа, і зокрема Гете. Недаремно до кожного тому «Истории Персии, ее литературы и дервишской теософии» А. Кримським взято цитату із «Західно-Східного дивану» Гете: «Кажуть, що перси, з усіх своїх поетів за п'ять століть визнали гідними лише сімох, – але ж і серед інших, відкинутих ними, багато буде сильніших за мене».

Протягом всього життя А. Кримський займався історією, культурою, літературою середньовічного Ірану. У ранньому середньовіччі Візантія й Сасанідський Іран були тими двома імперіями-суперницями, між якими був поділений близькосхідний світ.

До того ж А. Кримський не раз підкреслював і обґрунтовував візантійські та іранські впливи на культуру України.

Обумовлюючи у 20-х роках спільно з Д. Багалієм, Г. Павлуцьким та Є. Тимченком створення Історично-філологічного відділу УАН і, зокрема, необхідність розвитку сходознавства в Україні, А. Кримський писав: «В давні часи південь України засе-

ляла іранська гілка народів: скіфи-сармати, потім їх видозміна – алани... Академік Вс. Міллер ясно довів своїми працями, яку велику послугу для розплутування Геродотової етнології дає іраністика, конкретно – мова осетинів, або, за нашим літописом, ясів. Як відомо, навіть назви наших великих річок Дніпро, Дністер, Дон – осетинські... Далі на південній доісторичній Русі силу мали впливи сасанідської матеріальної культури IV–VI ст. після Р.Х., і тут потрібно звернутися до другої іранської мови – перської – і до культури перського народу середніх віків (пехлевійських)» [Пояснююча записка... Гурницький 1980, 102].

У 20-ті роки з ініціативи А. Кримського було створено кабінет арабо-іранської філології при секції суспільних наук УАН.

Середньовічний Іран як ошатна складова арабо-мусульманської культури, що дала неабиякий поштовх культурно-мистецькому розвитку Арабського Халіфату, а згодом вивільнилася з-під нього і мала глобальний вплив на всю Центральну Азію аж до Індії й Китаю, був у полі постійного вивчення А. Кримського – історика, релігієзнавця, літературознавця й поета-перекладача. Розглядаючи в комплексі історію Ірану, літературу й суфізм, який мав значний вплив на перську класичну поезію, котру, за його висловом, «всю ов'яно суфізмом», А. Кримський створює багатотомну «Историю Персии, ее литературы и дервишской теософии», яка не втратила свого значення до сьогодні.

В «Истории Персии» А. Кримський вперше у вітчизняному сходознавстві довів курс історії літератури Ірану від найдавніших часів до початку XX століття. А. Кримський, дебютувавши в російському сходознавстві в 90-ті роки XIX ст., коли російське сходознавство розвивалося, наздоганяючи Європу, так само, як і в українській орієнталістиці, був фундатором науки, поліглотом і експертом з цілої низки дисциплін, а також першовідкривачем ряду сходознавчих тем і персоналій. Ця кожна наукова дисципліна, за висловом С. Павличко, «є материком, на вивчення якого, здається, не може вистачити одного людського життя; кожен з цих «материків»

ділиться на інші, більш спеціалізовані дисципліни або напрями, у яких так само своє слово сказав Кримський” [Павличко 2000, 160]. Він першим у Росії написав нарис історії суфізму – «Очерк развития суфизма до конца III в. Хиджры» (1895) [Маленька 1999], у якому значна частина була відведена перському питанню; першим у слов’янському світі здійснив, хоча й неповний, переклад “Шах-наме” Фірдоусі рідною йому українською мовою, а також подав російськомовні переклади з багатьох перських поетів-класиків, котрі увійшли до “Истории Персии”.

Окремі фрагменти «Истории Персии» згодом розрослися в монографічні дослідження творчості перських поетів-класиків – Гафіза, Нізамі, Джамі.

Цікавила вченого й географія Ірану, за середньовічними рукописами – космогеографія, етнографія, фольклор і театр.

Під час роботи з архівом вченого в Інституті рукописів ЦНБ ім. Вернадського було виявлено близько 1000 сторінок недрукованих ні за життя, ні пізніше, після реабілітації А. Кримського, його праць з іраністики.

Значна частина їх виявлена вперше і не зафіксована в жодному з бібліографічних покажчиків. Деякі з них лише згадані в бібліографічному довіднику ЦНБ ім. Вернадського, в монографії К. Гурницького «А.Е. Крымский» [Гурницкий 1980] чи статтях московської іраністки Н. Кузнецової. Працювали з іраністичним архівом вченого і посилалися на машинописи й рукописи О. Дун, А. Афсахзод, Л. Грицик, М. Веркалець, Л. Задорожна та ін., шанобливо підготували до друку й видали значну частину епістолярної спадщини А. Кримського, в якій зачіпаються й іраністичні проблеми, Л. Матвеева, Е. Циганкова, О. Василюк [Матвеева 1997; Епістолярна 2005]. Деякі іраністичні матеріали з архіву А. Кримського отримали детальну оцінку і були опубліковані автором цієї статті [Маленька 1993, 1998, 2004].

Проте архів А. Кримського, як в Інституті рукописів, так і матеріали, що зберігаються в інших архівах Києва та Москви, потребує уважного ставлення, детального вивчення та уточнення, оскільки окремі одиниці збереження мають помилкову назву або приписані авторству А. Кримського, хоча насправді належать перу його колег-іраністів чи учнів.

Всю архівну іраністичну спадщину А. Кримського можна умовно поділити на

такі тематичні групи: географія і космогеографія; історіографія; історія стародавнього Ірану; історія середньовічного Ірану та середньовічної літератури; літературні персоналії – Сааді, Нізамі, Гафіз, Хайям, Джамі; матеріали до вивчення історії суфізму та його впливу на перську поезію; підрядники й переклади поезії перських класиків; листування з іраністами В.Ф. Міллером, Б.В. Міллером, Ф.С. Коршем, В.Ф. Мінорським, Е.С. Бертельсом, В.А. Жуковським, Ю. Марром та ін.; статті про життя і творчість Ф.С. Корша, В.Ф. Міллера; записні книжки А. Кримського. Окрім цього, в архіві вченого зберігаються цікаві для історії вітчизняної іраністики праці й переклади з перської класики В.А. Жуковського, Ф.С. Корша, В.Р. Розена, А.А. Ромаскевича, Е.С. Бертельса, Б.В. Міллера; описи подорожей Іраном працівників російських консульств в Бушехрі та Кермані Б.В. Міллера та Ф.М. Петрова і навіть довідка осавула Озаревського про ханів Північної Персії; відгуки на праці А. Кримського.

Найвагомішу частку із майже завершених, підготовлених до друку самим А. Кримським іраністичних матеріалів складають історії двох стародавніх іранських царств – машинописи “Елам. З історії Ірану передарійської доби” і “Парфія та Аршакіди. Звідки їхня держава взялася”.

З працею «Елам» український науковий світ було побіжно ознайомлено у статтях В. Храновського [Храновський 1998, 2000]. Проте ні сама праця, ні уривки з неї не публікувались.

Машинописів “Елам” – кілька; вказаний у монографії К. Гурницького і в статтях В. Храновського варіант – ФІ №25412 (122 ст.), виявлений нами – ФІ № 25576 – більш повний, 226 ст., однак тут присутні кілька машинописних копій і він також незавершений. У ньому відсутній опис джерел, яким А. Кримський завжди закінчував свої монографічні дослідження.

А. Кримський охарактеризував царство Елам, його столицю м. Сузи, еламську народність та мову, етнічний склад населення, окреслив кордони еламської території. Аналізує вчений і проблеми соціально-політичної історії не лише Еламу, а й сусідніх країн – Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії, зіставляючи історичні події Еламу з історією та хронологією стародавніх держав Межиріччя.

Машинопис «Парфія та Аршакіди (250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.)» – повний; детально

розглянуті грецькі, римські, візантійські, західноєвропейські й східні джерела, зокрема перські, сасанідські, сирійські, вірменські, грузинські, китайські, та дано коментар до них. Збереглося кілька варіантів машинопису цієї праці: уривок (ст. 206–236), неповний – 281 ст. та найповніший завершений – 392 ст.

Монографія дає короткий нарис історії Парфії, а вже з 12-ї сторінки починається огляд джерел, з яких східні А. Кримський розподілив на 5 груп: а) сасанідо-перські (в арабській передачі), за А. Кримським, «неповні через свою легендарну епічність»; б) «непогані, але короткі» – вірменські; в) «маловартісні» – грузинські; г) «добрі й певні, але скупі» – сирійські; д) «може, чи не найважливіші» – китайські. Про європейські джерела зазначено: «Попри всю свою неповність і недбалість, грецькі і латинські письменники, взяті вкупі з археологічними (нумізматичними) вказівками, являються для історії Партянського Ірану матеріалом високої вартості і, до того, численно не вбогим» [Партянщина... Ф. I 25409, 116]. Акцентуючи на важливості китайських джерел, А. Кримський зазначав: «Китайське письменство після класичного греко-римського являється найважливішим в нашому джерелознавстві партянсько-аршасідської історії, точніше – історії східних земель Ірану, про які греко-римське письменство знає куди менше, ніж про Іран західний» [Партянщина... 116].

Як досконалий коментатор і знавець джерел А. Кримський був неперевершеним. Метод критики і коментування джерел – це метод сходознавства ХІХ – початку ХХ ст. А. Кримський-іраніст (як і арабіст, фахівець з ісламу чи тюрколог) – типовий філолог ХІХ ст., коли філологія розумілася насамперед як наука про читання і коментування текстів.

В архіві зберігаються численні рукописи, машинописи, верстки з коректурою фрагментів і розділів «Истории Персии», зокрема нариси життя і творчості – літературні портрети – Сааді, Хайяма, Гафіза, Джамі; розділи «Об источниках и пособиях для истории Персии и ее литературы со времен ислама», «Иранская историография ХVII–ХVIII вв. (до падения Сефевидов)», «Великомонгольская историография в Индии» та ін.

Окремі розділи «Истории Персии», за слушним зауваженням І. Крачковського в

рецензії на книгу А. Кримського «Хафіз та його пісні», могли б перерости і переросли в окремі монографії. Цікавою є знахідка машинопису «Джамій» (113 ст.) – Ф 36 №11. Як вважалося раніше дослідниками О. Дуном та К. Гурницьким, це окрема завершена монографія про Джамі, оскільки тут А. Кримським подано широку характеристику життя і творчості Джамі (праця має 7 розділів), а також огляд творів Джамі (джерел) з бібліографією праць про нього, характеристикою європейських та східних перекладів творів Джамі. Дослідження можна вважати монографією, проте це є дещо розширений варіант розділу про Джамі з «Истории Персии».

Аналогічний рукопис «Саадий» (Ф 36, №30), де вкінці, на с. 56, є приписка рукою А. Кримського: «История Персии. Т. 3».

Збереглася (неповністю) і неопублікована «История Персии та її письменства. Ч. II» (с. 187–359), власне продовження «Истории Персии та її письменства. Ч. I. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично (IX–X в.)» 1923 р. видання.

В архіві є рукописи й машинописи численних розділів монографії «Низами и его современники», яку А. Кримський писав до ювілею Нізамі у 1940 р., але друком книга вийшла, як відомо, лише у 1981 р. в Баку.

Натомість оригінальною є праця «Описание персидской (бельхской) рукописи космогеографии «Эджайб ет – табедат» (бл. 1702)», що знаходилася в особистій бібліотеці А. Кримського. Опис здійснено А. Кримським 10.02.1937. Автор рукопису – Мохаммед Тахір Ібн Абіль Касим – географ з Балху, який був знайомий зі свідченнями про Русь Ібн Фадлана, подав описи волзьких булгар, хозар, міста Бухари. Зі с. 35 подано доповнення А. Кримського – реєстр країн і міст, згаданих у рукописі.

В архіві цей машинопис названо «Описание персидской (бухарской) рукописи космогеографии». Помилку зроблено тому, що до машинопису додано ще один опис – тепер вже бухарського рукопису «Фаль-наме» («Книги передбачень») 1827 р. В останньому абзаці зазначено, що придбана ця праця в Самарканді восени 1920 р. у самому розпалі громадянської війни і що продавець повідомив, що ще перед революцією цей рукопис розглядав проф. П.І. Веселовський і хотів купити, проте власник рукопису «запросил за него несуразно дорогую цену, т. что купля не состоялась».

Викликає зацікавленість і російськомовний рукопис «География Ирана» (80 с.). Це навчальний посібник, який готувався А. Кримським для студентів Лазаревського інституту східних мов і спирався, очевидно, на різні європейські джерела. На жаль, перша сторінка рукопису – зміст – дуже нечітка, однак можна розібрати приписки олівцем: «Не використано статтю (автор нерозбірливо) 1912 р.» тощо; вказано, які ще розділи варто дописати і звідки взяти матеріал. Можна погодитися з К. Гурницьким, що «География Ирана» писалася в 1909–1910 рр., оскільки в ній А. Кримський дав оцінку іранській революції 1906 р. В рукописі «География Ирана» окремі сторінки написані на звороті верстки «Семитских языков и народов» (1905), зокрема на титульній сторінці. Це праця початку ХХ ст., коли А. Кримський інтенсивно готував ряд посібників з іраністики. Зокрема, його найперший навчальний посібник «Арзакиды, Сасаниды и завоевание Ирана арабами» (1901) також був присвячений Ірану.

В «Географии Ирана» А. Кримським окреслено кордони Ірану, і зокрема Персії, під якою спочатку розумілася південно-західна область – Фарс. А. Кримський подав детальний огляд іранських останів (провінцій) початку ХХ ст.: Хузистану, Луристану, Ахвазу, Фарсу, Систану, Мухаммери, а також Афганістану, Газни, Кандагару, Герату, Афганського Туркестану.

А. Кримському не довелося побувати в Ірані. Можливо, саме тому в його архіві знаходяться описи подорожей Іраном працівників російських консульств – його учня-іраніста Б.В. Міллера (з Бушехра в Шіраз [Маленька 2004], з Шіраза в Бушехр та в Мухаммеру) та секретаря російського керманшахського консульства Ф. Петрова (із Тегерана в Керман), листи Б.Вс. Міллера, опис мухарремських те'зіє (ісламського театрального дійства) в Маку 1916 р. В архіві зберігаються три літографічні фотокартки цих мухарремських те'зіє, зроблених військовим фотографом І.І. Липським: №1 – «Мухарремська священна процесія самоучеників», №2 – «Процесія по дорозі до російського консульства (побиття самоучеників себе палицями)» та №3 – «У дворі російського консульства: натопк навколо 2-х ритуальних фігур, набитих соломною». Цей матеріал цікавив А. Кримського – дослідника перського театру. Про те'зіє є окремий розділ в його «Истории Персии», а

також в монографії «Перський театр, звідки він узявся і як розвивався» (1925 р.). Відома також рецензія А. Кримського на працю Є. Бертельса «Персидский театр» (1925) та праця його учениці С. Марр «Из спостережень над сучасною перською народною драмою 1925–1926 років» (1930).

Окремий цикл складають матеріали (дослідження, виписки з праць, підрядникові переклади) творчості Гафіза Шірази – «Hafiziana». Конспект работы о Хафизе студента II курса Лазаревского института Агаф. Крымского от 15 апреля 1891 г.» [Маленька 1995], «Выписки с комментариями о персидском поэте Хафизе», «Подстрочные переводы газелей Хафиза» (помилково названі в архіві «Пословицы персидские», очевидно тому, що газелі мають фрагментарну бейтову структуру) та ін., реферати про суфізм і його перський різновид, дослідження якого у А. Кримського тісно пов'язане саме з творчістю Гафіза та інших перських класиків: Сааді, Аттара, Румі, Джамі.

Так, «Выписки с комментариями о персидском поэте Хафизе», по суті, є виписками про суфізм і суфійських поетів з різних європейських праць Й. Гаммера, Г. Ете, Дж. Малькольма, А. Кремера та ін. Назви підрозділів «Виписок» А. Кримського красномовно говорять самі за себе: «Про суфіїв», «Про суфізм», «Розряди суфіїв», «Про пізнання – марифат», «Про єдність Божу і ступені пізнання» та ін.

Особливий характер «східного» перського суфізму, у порівнянні із «західним» арабським, вперше відзначений А. Кримським, знайшов подальший розвиток у працях Є.Е. Бертельса. Проте, як зауважила московська іраністка Н. Чалисова, – «Ці положення (про перський та індоперський елемент у суфізмі. – Т.М.), до цього часу не розроблені з необхідною повнотою, відкривали нові і неочікувані перспективи інтерпретації ряду мотивів не тільки і не стільки трактатного, скільки поетичного суфізму» [Чалисова 2002, III]. І тут варто назвати останні праці іраністів-літературознавців М.Л. Рейснер, Н.І. Пригаріної, З.Н. Ворожейкіної, А. Афсахзода, Н.Ю. Чалисової та ін.

Цікавою є знахідка машинопису перекладів рубаїв Дж. Румі, виконаних Ф.Є. Коршем (оскільки, на щастя, в машинописі збереглася одна сторінка автографа Ф.Є. Корша), з редакторськими правками А. Кримського. Часом А. Кримський зовсім наново перекладав рубаї Дж. Румі,

якщо переклад Ф. Корша видавався йому неточним [Маленька 2006]. Ці переклади А. Кримський готував до відомого видання «Перських ліриків X–XV ст.» (1916) [Персидские лирики 1916], які, власне, стали віхою в історії російської школи перекладу зі східних мов, зокрема фарсі.

Окремо варто зупинитися на «Записних книжках» А. Кримського, котрі рясніють перекладами поезії арабської, перської, німецької (з Гете і Гейне); записи зроблено латинню, грецькою, італійською, французькою, англійською мовами, і тут же поряд власні українські поезії А. Кримського на східні, зокрема перські, теми.

А. Кримський належав до епохи наукового орієнталізму, який розвинувся у Європі у другій половині XIX ст. і, за Е. Саїдом, «Науковий орієнталізм знищив раз і назавжди літературний романтичний орієнталізм (романтизм а la Байрон. – Т.М.)» [Саїд... 2001, 135]. Проте у творчій особистості

А. Кримського якимось дивно уживалися вчений-сходознавець і поет-неоромантик. Орієнтальна (перська) традиція а la Гете знайшла нове прочитання у «Пальмовому гіллі» А. Кримського. Переклади з Гафіза, Хайяма, Джамі, інкрустовані у власний поетичний текст «Пальмового гілля», не конфліктують, а гармонічно поєднуються з ним, утворюючи абсолютно нове явище – персько-український літературний синтез. Хоча А. Кримський і був представником епохи позитивізму (і цей реальний погляд на Схід присутній у його листах з Бейрута чи «Бейрутських оповіданнях»), у «Пальмовому гіллі» він залишився романтиком, точніше, неоромантиком.

Як зауважив С. Цвейг: «Єдине, що здатне хоч злегка наблизити нас до розгадки невлікового процесу творчості, – це дорогі аркуші рукописів» [Цвейг 1963].

Всесвіт, і зокрема світ Ірану, в архіві А. Кримського переконує нас у цьому.

ЛІТЕРАТУРА

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Том I (1890–1917). Київ, 2005.

Маленька Т. А.Ю. Кримський як дослідник суфізму // *Сходознавство*, 1999, № 7–8.

Маленька Т. Гафіз у російській літературі XIX–XX ст.: внесок А. Кримського // *Східний світ*, 2006, № 1.

Маленька Т. “Nafiziana” А. Кримського // *Східний світ*, 1993, № 2.

Маленька Т. “Новоперська лірика” – невідомий документ з архіву А.Ю. Кримського // *Близькосхідний кур’єр*, 1998, № 1 (2).

Маленька Т.Ф. Сафарнаме “Подорож з Буширу до Шіразу” з архіву А. Кримського. **Іран, іранці та ми.** Лінгвокраїнознавство Ірану. Київ, 2004.

Матвеева Л., Циганкова Е. **А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук.** Вибране листування. Київ, 1997.

Павличко С. **Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського.** Київ, 2000.

Партянщина та Аршакіди (250 до Р.Х. – 224 по Р.Х.). Інститут рукописів ЦНБ ім. Вернадського. Архів А. Кримського Ф. I 25409.

“Персидские лирики X–XV вв.”. С персидского языка перевел акад. Ф. Корш. После его смерти проредактировал и вступительной статьей снабдил проф. А. Крымский. Москва, 1916.

Пояснююча записка до проекту організації Історично-філологічного відділу УАН // **Записки історично-філологічного відділу УАН.** Кн. IV. Київ, 1919. Цитується за книгою: Гурницький К.И. **А.Е. Крымский.** Москва, 1980.

Саїд Е. **Орієнталізм.** Київ, 2001.

Храновський В. Проблеми доарійської історії Ірану у неопублікованій роботі А.Ю. Кримського “Елам” // *Східний світ*, 2000, №1–2’97.

Храновський В. Проблеми етнічного складу доарійського Ірану у праці А.Ю. Кримського “Елам” // *Сходознавство*, 1998, № 6.

Цвейг С. **Смысл и красота рукописей.** Москва, 1963.

Чалисова Н.Ю. Классическая персидская литература. **Изучение литератур Востока. Россия, XX век.** Москва, 2002.